

<https://doi.org/10.62837/2025.2.33>

SALMANOVA SƏBINƏ CEYHUN QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim
Sabinasalmanova99@bk.ru

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR *(tarixizmlər və arxaizmlər)*

Açar sozlər: folklor, leksik, tarixizmlər, arxaizmlər, lüğət, nəzm

Keywords: folklore, lexicon, historicisms, archaisms, dictionary, poetry

Ключевые слова: фольклор, лексика, историзмы, архаизмы, словарь, поэзия

Azərbaycan folklor əsərləri Azərbaycan xalqının keçmiş həyatını, müəyyən tarixi dövrü əks etdirir. O vaxtdan bəri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi xeyli dəyişmiş, inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu gün üçün arxaik təsiri bağışlayan ayrı-ayrı deyimlər o zaman üçün təbii olmuşdur. Aydın ki, bir dövrün leksik sistemi, başqa bir dövrün leksik sistemindən fərqlənir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarında dildən müvəffəqiyyətlə istifadə etmə məsələsi adamı heyran qoyur. El sənətkarları ana dilinin zəngin xəzinəsindən bəhrələnib dövrün ruhunun, məişət və etnoqrafik təfərrüatlarının düzgün təsvirinə müvəffəq olmuşlar.

Məlumdur ki, keçmiş həyat və məişətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və ancaq həmin həyatı canlandırmaq məqsədilə işlədilən sözlərə tarixizmlər deyilir. Tarixizmlət, hər şeydən əvvəl, köhnə ictimai-siyasi və mədəni-məişət həyatının məfhumlarını bildirir. Adları çəkilən folklor örnəklərində artıq passiv fonda keçmiş belə sözlərin geniş miqyasda işlənməsi labüd hesab edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilində işlənmiş bu sözlər müasir dilin leksik-semantik sisteminə nisbi yaxınlıqda duran vahidlərdir. Bu sözlər dili bilən hər bir adama tanışdır. *Vəzir, vəkil, darqa* sözlərini eşitdikdə insanda şahın ətrafında olan adamlar kimi assosiasiya yaranır. Köhnə geyim adları da *əmmamə, çuxa, börk, əba* insanın hafizəsində orta əsrlərdə yaşamış adamların geyimləri, *girvəngə, misqal, put, arşın, tümən, dirhəm* dedikdə isə dəqiq olmasa da çəki və pul vahidləri göz önündə canlanır. Hər halda vaxtilə dilimizin əsas leksik vahidləri kimi nağıl və dastanların dilində işlənmiş tarixizmlər yaddaşlarda, xüsusilə, yaşlı nəslin hafizəsində yaşamaqdadır.

Azərbaycan folklor nümunələrinin dilində işlədilən belə sözləri semantik cəhətdən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Köhnə quruluşla əlaqədar olan sözlərə
2. Mifoloji məfhumlarla əlaqədar
3. Silah adları
4. Ölçü, çəki, pul vahidləri

5. Geyim, daş-qaş adları

6. Heyvan adları

Keçmiş dövrü təsvir etmək üçün köhnə ictimai quruluşla əlaqədar xüsusi sözlərdən istifadə edilir. Orta əsr ictimai münasibətlərini ifadə edən *padşah*, *şahzadə*, *vəzir*, *vəkil*, *xan xanзадə*, *bəy bəyzadə*, *yüzbaşı*, *darqa*, *yasaval*, *xotkar*, *əyyan*, *əşraf* və s. kimi sözləri nağıl və dastan dilində başqa sözlə əvəz etmək olmaz və bu mümkün də deyil.

-*Padşah* böyük qızını vəzirin oğluna, kiçik qızını vəkilin oğluna verdi, yeddi gün, yeddi gecə toy elədi (Azərb.nağılları V c.,s.102). Budu, gözümüzün qabağında nə qədər *bəy*, *bəyzadələr*, *xan*, *xanзадələr*, *şahzadə*, *vəzir* və *vüzaralar* heç biri nə qızlardan, nə atlardan, nə də almalardan baş açə bilmədilər (Azərb.nağılları IV c.,s.223).

Folklor əsərləri xalqın mifik dünyagörüşünün, eləcə də digər ilkin təsəvvürlərinin əlamətlərini əks etdirən mötəbər qaynaqlarından biridir. Mifik obrazlar folklor əsərlərinin dilində daha qabarıq və çoxcəhətlidir. Bir qisim mifik obrazlar qəhrəmanın mübarizəsinə xeyirxah, başqa bir qisim isə bədxah təsir göstərir:

-*Xızır* obrazı folklor əsərlərində *Xızır Nəbi*, *Xızır İlyas* adları ilə qeyd olunur.

Görkəmli folklorşünas M.H.Təhmasib qeyd edir ki, “Deyəsən, *Xızır* bir müddət bu” vəzifəni qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirmiş, misal üçün, Aşıq Qəribə həm buta vermiş, həm yolda harayına çatmış, həm də anasının kor olmuş gözlərinin açılmasına kömək etmişdir.

Folklor nümunələrindən olan nağıllarda çox zaman qəhrəmanı *sehirli quşlar* himayə edir. Ən çətin anlarda şər qüvvələrlə-*əjdahalar*, *ilanlar*, *divlərlə* vuruşmalarda, zülmətdən qurtarıb işıqlı dünyaya çıxmaqda, keçilməsi mümkün olmayan maneələri dəf etməkdə nağıl qəhrəmanlarına bəzən *Ağ quş*, bəzən *Simurq quşu*, bəzən də *tutu quşu*, *göyərçin* yardım edir.

Silah adlarını bildirən sözlər: *əsləhə* (silah sözünün cəmi), *qəmə* (kiçik xəncər), *şəspər* (altı dilli toppuz), *cida* (sivri dəmir ucluqlu, dəlici qədim silah), *əməd* (polad toppuz), *nizə* (uzun ağaca keçirilmiş ucu şiş, deşici qədim silah) kimi sözlər döyüş səhnələrində istifadə olunmuş silah adlarıdır.

Hanı Əhməd *şəspər* ata,
Dəmirçioğlu *küştü* tuta
Qoç yarandım əzəl başdan,
Vursam, *cida*m keçər daşdan

(“Koroğlu”,s.379)

İgidə lazımdı, *gürz*, *qalxan*, *şəspər*,
Cida bir buynuzlu gələ nisbətdir.

(“Koroğlu”,s.89)

Ölçü, çəki və dəyər vahidlərini bildirən sözlər: misqal(4,26qr bərabər çəki vahidi), şayı (beşqəpiklik pul), tümən, dinar (pul vahidi), abbası(20 qəpiklik ağ pul), dirhəm (gümüş pul vahidi), arşın(0.71metrə bərabər uzunluq ölçüsü)və s.bu kimi sözlər keçmiş dövrü təsvir etmək üçün üslubi vasitə kimi folklor nümunələrində işlədilir:

-De görüm, nə qədər ət istəyirsən? Bir *çetvert*, ya altı *misqal*? (“Koroğlu”,s.315); Əmi, başına dönüm, tez ol mənə iki *batman* düyü ver (“Koroğlu”,s.314).

Folklor nümunələrinin dilində *ağaclıq* sözü *uzunluq, məsafə* bildirən vahid kimi çox işlədilir:- Hər bir *ağaclıq* yol gedəndən sonra keçəl baxıb gördü ki, atlılar hey azalı (Azərb.nağılları,IV c.,s.47)

Köhnə geyim və daş qaş adları ilə əlaqədar olan sözlər Azərbaycan folklor nümunələrində təsvir olunan dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real əks etdirmək üçün nağıl qəhrəmanlarının geyim-keciminin təsvirinə də xüsusi əhəmiyyət verilir.

Azərbaycan folklor nümunələrinin dilində aşağıdakı köhnəlmiş geyim adları ilə qarşılaşırıq: *çuxa* (üstdən geyilən, beli büzməli uzun kişi geyimi), *əba* (ustdən geyilən qolsuz, yaxası açıq uzun paltar), *əmmamə* (baş geyimi), *qurşaq* (belbağı), *araqçın* (baş geyimi), *arxalıq* (yaxası düyməli üst paltarı), *şətəl* (bəzəkli yun corab), *çarıq* (göndən tikilmiş ayaqqabı).

-Axşam *qazı* başında bir top *ağdan əmmamə*, belində on beş arşın parçadan *qurşaq*, ayağında bəzəkli *başmaq*, əynində *əba*, əlində *təsbeh*, saqqalı yırğalana-yırğalana Güllü qıza qonaq gəldi (Azərb.nağılları,s 274).

Folklor nümunələrini oxuduqca özünü keçmişə, maraqlı bir dünyaya səyahət etmiş kimi hiss edirsən. Daş-qaş, zinət əşyaları, parça adlarını sadalamaqla o zamankı oğuz torpağının mifik təfəkkürü ilə bağlı olan Azərbaycan mühiti kiçik incəliklərinə qədər göz önünə gəlir.

Quş adlarından *şonqar, tülək, tərən sar* və s. bu kimi leksik vahidlər, xüsusilə, dastanların nəzm hissələrində böyük işlənmə tezliyinə malikdir:

Tüləklər sındıran bir *tərən* quşam,
Sarlar şikarımı ala qoymaram.

(“Koroğlu”,s.258)

Cik-cik edən sərçələr,
Neylər şahin-*şonqara*?

(“Koroğlu”,s.252)

Havadakı *humay* quşlar,
Yuvasından uçdu sandım.

(“Koroğlu”,s.156)

Folklor nümunələrinin nəzm hissəsində elə leksemlərə təsadüf edil ir ki, onların bir qismi zaman keçdikcə ümumən Azərbaycan dilində işləkliyini itirmiş, digər qismi ədəbi dildən çıxaraq, öz varlığını və izlərini dialekt və şivələrimizdən qoruyub saxlaya

bilmiş, başqa bir qismi isə şəkilcə və ya semantik cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış arxaik sözlərdir. Folklor əsərlərinin dilində işlənmiş *al-hiylə, arı-təmiz, arınmaq-təmizlənmək, bulmaq-tapmaq, varmaq-getmək, qamu-hamı, duş-yuxu, dün-gecə, silə- vətən, yayax-piyada, setarə-çalğı aləti, irmək-çatmaq, əsrəmək-qızmaq, soylamaq-seçmək, salıq vermək-xəbər vermək, küştü tutmaq-güləşmək, cuqullamaq-xəbərcilik eləmək, daşlanmaq-hücum etmək, tirmə, qumaş-parça adları, əgrimçə-üzük, tana-sırğa, ün-səs* və s. bu kimi işlədilmiş sözləri nəzərdən keçirək:

Öksüz //yeksüz-yetim

Müasir dil üçün köhnəlmiş hesab olunan *öksüz* sözü *yöksüz* şəklində “Əsli və Kərəm” dastanında işlənmişdir. Bəzi sözlərin söz əvvəlində y səsi ilə işlənməsi folklor əsərlərində müşahidə olunan hadisədir. Nümunələrdə *üz* sözünün *yüz, ulduz* sözünün *yıldız* şəklində işlənməsində də tez-tez təsadüf olunur.

M.Kaşğarlının “Divani Lügət-it-Türk” lüğətində yetim mənasında işlənən *öksüz* sözü Kitabı Dədə-Qorqud dastanında da bu mənada qeydə alınmışdır:

Gözün kimi tutarsa,
Könlün kimi seversə,
Sən ona varlığı,
İki oğlancığı öksüz qoymağıl,-dedi.

(“Kitabi Dədə Qorqud”.s.83)

Duzəx // tuzaq-tələ

Dağıldı dövlətim tarımar oldu,
Atanı *duzəxə* sal innən belə

(“Tahir və Zöhrə”.s.116)

Aşığı bənd elər zülfün *tozağı*,
Ahu gözəl, nə gəzərsən məzarı?

(“Əsli və Kərəm”,s.81)

Ər // ərən

Ər və ərən sözlərinin hər ikisi M.Kaşğarlının lüğətində, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının dilində, ümumiyyətlə, yazılı abidələrimizdə *kişi, igid* mənasında işlənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu söz son zamanlar yenidən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, istər mətbuatda, istərsə də bədii ədəbiyyatda işləklilik qazanmışdır.

Ün // səs

“Ün” sözü folklor ədəbiyyatında çox işlək arxaik sözlərdən biri kimi qədim dastanların əksəriyyətində işlədilir. Bu söz əsasən səs, bəzən də *fəryad* mənasını daşıyır.

Əlim çatmaz, *ünüm* yetməz,
Dil budaqda narım qaldı.

(“Koroğlu”,s.295)

Gəlmişdi tərланım, şığıdı ötdü,

Ünlədim-ünlədim ünümdən ötdü.

(“Əsli və Kərəm”, s.23)

Bu leksik vahid qədim türkdilli abidələrdə də işlənmiş və səs mənasını ifadə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biri hesab edilən “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında bu söz geniş miqyasda işlənmişdir.

İrmək// *çatmaq*

Qurbani der: vüsalına *irmədim*
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim.

(Qurbani, s.130)

Kaş ki, Kərəm muradına *ireydi*,
Qismət olub yarın üzün göreydi.

(“Əsli və Kərəm”, s.49)

İrmək feili dastanların nəzm hissəsində çox işlənən arxaik feillərdəndir. Bu feil qədim türk abidələrində, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında, Füzulinin, Kişvərinin, Nəsiminin əsərlərində qeydə alınmışdır.

Düş // *yuxu*

Dayan, qoç Koroğlu dayan.
Sözlərini elə bəyan,
Yatıbsan, qəflətdən oyan,
Gördüyün *düşdümü*, nədi?

(“Koroğlu”, s.186)

Müasir dilimizdə arxaik hesab edilə *düş* sözü dastanların nəzm hissəsinin dilində qorunub saxlanmışdır. Bu söz qədim türk abidələrində, Nəsiminin əsrlərində, “Əsrarnamə”nin dilində *yuxu* mənasında işlədilir.

Arınmaq // *təmizlənmək*

Başına döndüyüm xanların xanı,
Nədən hamı gədi, Zöhrəm gəlmədi?
Arınmaz, könlümün silinməz pası,
Nədən hamı gədi, Zöhrəm gəlmədi?

(Tahir və Zöhrə, s.28)

Arınmaq feilinin kökü “arı” sifəti qədim türk yazılı abidələrində təmiz mənası ilə qeydə alınmışdır. *Arınmaq* feili də qədim türk lüğətlərində, klassik ədəbiyyatımızda işlənən sözlərdəndir. Müasir dildə bu sözü *aydan arı*, *sudan duru* frazeoloji birləşməsinin tərkibində qalmışdır. Dilimizdə *təmizləmək* (*düyunü*, *buğdanı*) mənasında işlənən *arıtmaq* feili də bu əsasda yaranmış sözdür.

Son dövrlərdə, müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə əlaqədar, vaxtı ilə folklorda işlənmiş bir sıra ümumtürk mənşəli qədim sözlərin dilə gətirilməsi, onlara yeni həyat

verilməsi müşahidə olunur. Ulu , ulus, ün, əski, yağı, ünyetməz, altun, iraq, yavuş və s.bu kimi sözlərin yenidən dildə fəallaşması, işləklik qazanması müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan folklorunun dilində tarixizmlər və arxaizmlərdən necə ustalıqla istifadəsi və müasir dövrümüzdə həmin sözlərin bir çoxunun işləkliyindən söhbət açılır. Həmçinin məqalədə göstərilir ki el sənətkarları ana dilinin zəngin xəzinəsindən bəhrələnib dövrün ruhunun , məişət və etnoqrafik təfərrüatlarının düzgün təsvirinə müvəffəq olmuşlar. Məqalədə folklor əsərlərinin linqvistik təhlilinin həm türkologiya, həm də Azərbaycan dilçiliyi üçün aktuallığı göstərilmişdir. Folklor əsərlərinin dilində olan köhnəlmiş sözlərin bəzilərinin danışığ dilinə tarixi kolorit vermək üçün üslubi məqsədlə işlədilməsini məqalədə görürük. Son dövrlərdə, müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə əlaqədar, vaxtı ilə folklorda işlənmiş bir sıra ümumtürk mənşəli qədim sözlərin dilə gətirilməsi, onlara yeni həyat verilməsi müşahidə olunur.

SALMANOVA SABINA

Obsolete words used in folklore examples (historicisms and archaisms)

Summary

The article discusses the skillful use of historicisms and archaisms in the language of Azerbaijani folklore and the functionality of many of these words in our modern era. The article also shows that folk artists, benefiting from the rich treasury of their native language, succeeded in accurately depicting the spirit of the era, everyday life and ethnographic details. The article shows the relevance of linguistic analysis of folklore works for both Turkology and Azerbaijani linguistics. We see in the article that some of the obsolete words in the language of folklore works are used for stylistic purposes to give a historical flavor to the spoken language. In recent times, in connection with the achievement of our independence, a number of ancient words of universal Turkic origin that were once used in folklore have been brought to the fore and given new life.

Устаревшие слова, используемые в примерах фольклора (историзмы и архаизмы)

Резюме

В статье рассматривается мастерское использование историзмов и архаизмов в языке азербайджанского фольклора и функциональность многих из

этих слов в современности. В статье также показано, что народные художники, используя богатейшее богатство родного языка, сумели точно передать дух эпохи, быт и этнографические детали. В статье показана актуальность лингвистического анализа фольклорных произведений как для тюркологии, так и для азербайджанского языкознания. В статье мы видим, что некоторые устаревшие слова в языке фольклорных произведений используются в стилистических целях для придания исторического колорита разговорному языку. В последнее время, в связи с обретением нашей независимости, ряд древних слов тюркского происхождения, которые когда-то использовались в фольклоре, были выведены на первый план и получили новую жизнь.

Ədəbiyyat

1. Ə. Axundov, M. H. Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, I cild., Bakı 1965
2. Ə. Axundov, Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild., Bakı 1967
3. M. H. Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, IV cild., Bakı 1969
4. M. H. Təhmasib, İlk söz, Azərbaycan məhəbbət dastanları beş, Bakı 1979

Rəyçi: dos. Aytən Əhmədova